

KIRGIZ TÜRKÇESİNDE ÜNLÜ TÜREMESİ

The Anaptyxis In Kirghiz Turkish

Cahit BAŞDAŞ*

Özet

Kırgız Türkçesinde, çeşitli sebeplerle, pek çok kelimenin ön, iç ve son sesinde ünlü türemesi meydana gelmiştir. Bazı Türkçe kelimedede de rastlanan ünlü türemesi, daha çok alınma kelimelerde görülür. Rusça kelimelerin imlâsı genellikle korunduğundan, bu kelimelerde ses türemesi yoktur. *l, n, r* akıcılarıyla başlayan alınma kelimelerin önünde *ı, i, o, u* ünlüleri türemiştir. Başta yabancı kökenliler olmak üzere, ünsüz çifti bulunduran kelimelerde, iç ses ünlü türemesi görülür. İç seste sadece dar ünlüler (*ı, i, u, ü*) türemiştir. Kelime sonunda ünsüz çifti ve ünlü uzunluğuna bağlı olarak düz ünlüler (*a, e, ı, i*) türemiştir. Türeyen ünlüler, her zaman kelimenin ilk hece ünlüsüyle uyumludur.

Anahtar Kelimeler : Kırgız Türkçesi, ünlü türemesi

Abstract

The prothesis, epenthesis, epithesis has come out with different reasons, especially on loan words, in Kirghiz Turkish. This anaptyxis has been seen in some Turkish words, but no Russian words. Because the spelling of Russian words usually has saved. Anaptyctyc vowels every time are harmonious with first syllable vowel. *ı, i, o, u* vowels have come out that liquid *l, n, r* began in the front of loan words. There is epenthesis on the words which have double consonant. *a, e, ı, i* vowels have come out according to double consonants and long vowels in the word ending.

Keywords: Kirghiz Turkish, anaptyxis

Türk Dili, fonetik sistemine uygun olmayan yabancı kaynaklı kelimeleri, genellikle kendi kurallarına uyarlamıştır. Dilin bir tür düzenlemesi olarak da değerlendirebileceğimiz bu

---

* Yrd. Doç. Dr., Dicle Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi-Çağdaş Türk Lehçeleri Bölümü cbasdas@dicle.edu.tr

“uyarlama”¹ sonucunda meydana gelen çeşitli ses olaylarından biri de ünlü türemesidir. Türkiye Türkçesinde, belli şartlarda, bazı alınma kelimelerin başında ve içinde, sadece dar ünlülerin türediği bilinmektedir². Ünsüz çifti ile başlayan sınırlı sayıdaki batı kaynaklı alınma kelimenin başında sürekli kullanılan türemiş ünlülere rastlanır: *iskarta* <İt. *scarto*, *iskele* <İt. *scala*, *iskelet* <Fr. *squelette*, *istasyon* Fr. <*station*, *istop* <İng. *stop*, *üstüğü* <Yun. *stuppei* vb³. Bir de iç seste, Türkçe ses düzenine aykırı ünsüz çifti bulunduran tek heceli alınma kelimelerde, geçici ünlü türemesi meydana gelmiştir: *emr* <Ar. *emir*, *kabir* <Ar. *kabr*, *sabır* <Ar. *sabr*, *seyir* <Ar. *seyr*, *şükür* <Ar. *şükr*, *zikir* <Ar. *zikir* *zulüm* <Ar. *zulm* vb. Bu kelimeler, ünlüyle başlayan bir ek aldıklarında veya *et-*, *eyle-* fiilleriyle kullanıldıklarında, ikinci ünsüz diğer heceye aktarıldığı için, türeyen geçici ünsüz ortadan kalkar: *emri*, *emret-*, *kabri*, *sabret-*, *şükret-* gibi.

Ünlü türemesi, Türkiye Türkçesi yazı dilinde sık rastlanan bir ses olayı olmadığı için, fonetik çalışmalarda, üzerinde pek fazla durulmamış ve türemenin sebepleri yeteri kadar sorgulanmamıştır. Kırgız Türkçesinde ise ünlü türemesinin örnekleri nispeten daha fazladır. Bu bakımdan konu, Kırgız yazı dilinin fonetiğinde önemli bir yer tutar⁴.

Kırgız Türkçesinde çeşitli sebeplerle, başta alınma kelimelerde olmak üzere, ön seste, iç seste, son seste, ilk hece ünlüsüyle uyumlu geniş ve dar ünlüler türemiştir. Ünlü türemesi, daha çok Arapça, Farsça kökenli kelimelerde görülür. Rusça ya da Rusça yoluyla alınan batı kaynaklı kelimelerin imlâsı, diğer lehçelerde olduğu gibi, Kırgız Türkçesinde de genellikle korunmuştur.

Ön Seste Ünlü Türemesi

Kırgız yazı dilinde, Türkiye Türkçesi ve diğer lehçelerimizde olduğu gibi, pek çok yabancı kökenli kelime kullanılmaktadır. Bu kelimelerin bir kısmı, doğal olarak Türkçe kelimelerin başında bulunamayan ünsüzlerle başlamıştır⁵. Kırgız Türkçesinde, Rusça ve Rusça yoluyla batı dillerinden alınan kelimeler hariç, Türk dilinin ünsüz sistemine aykırı olan kelime başı ünsüzlerinin bir kısmı düşmüş, bir kısmı değişerek dilin fonetik sistemine uygun hale gelmiştir⁶. *l*, *r*, *v* (>*b*) akıcı ünsüzleriyle başlayan alınma kelimelerin başında ise, Anadolu ağızlarında olduğu gibi, ünlü türemesi meydana gelmiştir⁷. Bu ünsüzlerin önüne, kök ünlüsüyle

¹ krş. TLMG-F, s.24.

² *Oruç* (Far. *ruze*) örneğinde teamüllere aykırı olarak geniş-yuvarlak ünlü (o) türemiştir.

³ Türkiye Türkçesi yazı dilinde *l*, *r* ile başlayan alınma kelimelerin başında ünlü türemesi olmamıştır. İlgili kaynaklarda, konu ile ilgili olarak verilen *ilazım*, *ilimon*, *iramazan*, *irecep* gibi örnekler, Anadolu Ağızlarında görülür. bk. 6. dipnot.

⁴ krş. KTG, s. 34.

⁵ Türkçe kelimeler, bulunmaz yansıma kelimeler ve birkaç istisna dışında, *c* (Kırgız ve Altay, kısmen Tatar lehçelerinde *y* yerine kullanılır.), *f*, *ğ*, *h*, *j*, *l*, *m*, *n*, *p*, *r*, *ş*, *v*, *z* ünsüzleri ile başlamaz.

⁶ Fazla bilgi için bk. KTG, s. 48-52, 56-58.

⁷ krş. KİA, s. 97; NYA, s. 65; EA, s. 24; OİYA, s. 77; UİA, s. 26; KBAYA, s. 47; UMA, s. 37.

uyumlu bir ünlü eklenerek kelimeler, Kırgız fonetiğine uyarlanmıştır. Ön seste başlıca *ı, i, o, u* türemesi görülür.

ı- türemesi

Kırgız yazı dilinde, ön seste en çok rastlanan ünlü türemesidir. *r, l* akıcı ünsüzleriyle başlayan ve kök ünlüsü kalın-düz olan ya da uyum gereği kalınlaşan hemen bütün Arap, Fars kaynaklı kelimelerin başında *ı* türemesi görülür.

ılaacın (<? laçın)	: doğan	ıramazan(<Ar.ramazān):ramazan
ılaazım (<Ar. lazım)	: lazım	ırar (<Far. reng) : renk
ılap (<Ar. lakab)	: lakap	ıras (<Far. rast) : doğru
ılam (<Ar. lam)	: lam harfi	ırasım (<Ar. resm) : resim
ılayık (<Ar. layık)	: layık	ırayım (<Ar. rakim) : merhamet
ırat (<Ar. ri'ayet)	: riayet	ırazı (<Ar. razı) : razı
ırahat (<Ar. rakat)	: rahat	ırıskı (<Ar. rızk) : rızkı
ırahmet (<Ar. rakmet)	: rahmet	

i- türemesi

l, r ile başlayan ince-düz ünlülü alınma kelimelerin başında *i-* türemesi meydana gelmiştir. Kırgız Türkçesinde, alınma kelimelerdeki ince ünlüler çoğunlukla kalınlaştığından⁸ ön seste *i* türemesinin fazla örneği yoktur.

ilegen (<Far. legen)	: leğen
ilira (<İt. lira)	: lira
ireket (<Ar. rek'at)	: rekât

o- türemesi

Kök ünlüsü kalın-yuvarlak olan ve *r* ile başlayan alınma kelimelerin başında *o-* türemesi meydana gelmiştir. Türkiye Türkçesi yazı dili ve ağızlarında pek rastlanmayan bu ünlü türemesinin Kırgız Türkçesinde kullanılan aşağıdaki örneklerini tespit ettik.

oromol (<Far. rümāl)	: baş örtüsü	orozo (<Far. rüze)	: oruç
oropara (<Far. rü be rü)	: karşı	oruçsa (<Rusça)	: Rusça

⁸ bk. KTG, s. 29.

oroy (<Far. rūy) : yüz

u- türemesi

r, v (>b) ile başlayan, kök ünlüsü yuvarlak olan ya da dudak ünsüzlerinin etkisiyle sonradan yuvarlaklaşan alınma kelimelerin ön sesinde *u* türemesi meydana gelmiştir.

ubada (<Ar. va‘de) : vade

uruk (<Ar. rzk) : ruh

ubaktı (<Ar. vakt) : vakit

uruksat (<Ar. ruḥsat) : ruhsat, izin

ubayım (Ar. vaḥmm) : korku

uvazir (<Ar. vezmr) : vezir

İç Seste Ünlü Türemesi

Tek heceli Türkçe kelimelerin sonunda, belli şartlarda, bazı ünsüz çiftlerinin kullanıldığı bilinmektedir⁹. Türkiye Türkçesinde, Türk dilinin fonetiğine aykırı olan, özellikle patlayıcı+sızıcı düzeninde ünsüz çifti bulunduran tek heceli kelimelerde ünlü türemesi görülür¹⁰. *Kırgız Türkçesi, ünsüz çiftlerini kabul etmeyen bir lehçedir* (Emre, 1949: 300). Bu bakımdan başta Arapça, Farsça kökenlilerde olmak üzere, Kırgız fonetiğine aykırı ünsüz çifti bulunduran pek çok alınma ve Türkçe kelimedede ünlü türemesi meydana gelmiştir. Kırgız yazı dilinde, tek heceli olsun ya da olmasın, birçok yabancı kökenli kelimenin yanında bazı Türkçe kelimelerde de içses ünlü türemesine rastlanır¹¹. Söz konusu kelimelerdeki Kırgız ses düzenine aykırı ünsüz çiftinin arasına, kök hece ünlüsüyle uyumlu, dar (*ı, i, u, ü*) bir okutma ünlüsü girer. Böylece kelime Kırgız fonetiğine uygun hale gelir.

-ı- türemesi

İç seste en çok rastlanan ünlü türemesidir. Ünsüz çifti bulunduran kalın-düz ünlülü kelimelerde iç ses *ı* türemesi meydana gelmiştir.

akıbal (<Ar. akval) : durum

darıs (<Ar. ders) : ders

akırın (<DLT akrun) : yavaş

darıya (Far. derya) : nehir

amır (<Ar. emr) : emir

gılım (<Ar. ‘ilm) : ilim

arık (<DLT ark) : ark

kabilan (<? kaplan) : kaplan

arıp (<Ar. karf) : harf

kayır (<Ar. layr) : hayır

⁹ Türkçe kelimelerde sızıcı+patlayıcı düzenindeki başlıca *-lç* (ölç-), *-lk* (ilk), *-lp* (alp), *-lt* (alt), *-nç* (dinç), *-nk* (denk), *-nt* (ant), *-rk* (ark), *-rt* (dört), *-st* (üst) gibi ünsüz çiftleri kullanılmaktadır.

¹⁰ Örneğin Ar. *sabr* Türkiye Türkçesinde geçici ünlü türemesiyle *sabır*; kelime ünlü ile başlayan *et-* fiiliyle kullanıldığında, türeyen geçici ünlü ortadan kalkar: *sabret-*

¹¹ krş. Hülya K. Çengel, *Kırgız Türkçesi Grameri* (2005), s. 82.

arız (<Ar. 'arz)	: şikâyet	kalık (<Ar. lalk)	: halk
azır (<Ar. nezr)	: adak	kıbıla (<Ar. kible)	: kible
batıba (<Ar. fetva)	: fetva	kubaniç(<DLT.kıw+anç):	kıvanç
barız (<Ar. farz)	: farz	sabır (<Ar. sabr)	: sabır
cabır (<Ar. cebr)	: cebir	şayık (<Ar. şeyl)	: şeyh
cınıs (<Ar. cins)	: cins		

-i- türemesi

Ünsüz çifti bulunduran ince-düz ünlülü alınma kelimelerde ve Türkçe *tengri* kelimesinde, ünsüzler arasında -i- türemesi meydana gelmiştir.

bikir (<Ar. fikr)	: fikir	lebiz (<Ar. lafz)	: kelime
ekimet (<Ar. kikmet)	: hikmet	medirese(<Ar. medrese):	medrese
ibilis (<Ar. iblis)	: şeytan	sabiz (<Far. sebz)	: havuç
kapilet (<Ar. ğaflet)	: gaflet	teriri (<ET. tengri)	: Tanrı
kekilik (<DLT keklik)	: keklik	titire- (<DLT titre-)	: titre-
kekire (<DLT kekre)	: acı ot	zikir (<Ar. zikr)	: zikir
kesir (<Ar. kesr)	: kesir		

-u- türemesi

Kalın-yuvarlak ünlülü kelimelerde görülür. Daha çok Türkçe kelimelerde görülen -u- türemesinin fazla örneği yoktur.

boruç (<? borç)	: borç	topurak (<DLT. toprak)	: toprak
curut (<ET. yurt)	: halk	urup (<Ar. karf)	: harf

-ü- türemesi

Ünsüz çifti bulunduran sadece bir Türkçe kelime -ü- türemesine rastlandı.

börük (<DLT börk)	: kalpak
-------------------	----------

Son Seste Ünlü Türemesi

Türkiye Türkçesinde sadece ön ve iç seste görülen ünlü türemesi, Kırgız Yazı dilinde son seste de meydana gelmiştir. Kırgız Türkçesinde, bazı istisnalar dışında, ünsüz çiftiyle biten tek heceli alınma kelimeler ile birkaç uzun ünlülü alınma ve Türkçe kelimenin sonunda, kök

ünlüsüyle uyumlu düz (*a, e, ı, i*) ünlüler türemiştir. Ayrıca akıcı *l, n, r* ünsüzleriyle biten bazı kelimelerin sonunda ünlü türemesi olmuştur.

Ünsüz çifti ile biten kelimelerin sonunda türeyen ünlüler, iç ses türemesinde olduğu gibi, birer okutma ünlüsüdür. Uzun ünlü bulunduran kelimedede ise uzunluğun etkisiyle ünlü türemesi meydana gelmiştir. Diğer bir deyişle, uzun ünlü bulunduran kelimelerin sonundaki ünlü türemesi, uzunluktan kaynaklanmıştır. Bu bakımdan söz konusu ünlü türemesini, *aslî uzunluk belirtisi* olarak değerlendirmek mümkündür¹².

-a türemesi

Sadece alınma kelimelerde rastlanan son ses *-a* türemesinin fazla örneği yoktur.

bara	(<Far. per)	: kanat
kutpa	(<Ar. kutb)	: kutup
sıpıla	(<Ar. sefer)	: defa, kere

-e türemesi

Biri uzun ünlülü Türkçe kelime olmak üzere, son ses *-e* türemesinin sadece üç örneğini tespit ettik.

dene	(<Far. ten)	: ten
kençe	(<Far. genc)	: çocuk
tize	(<ET. tmz)	: diz

-ı türemesi

-ı türemesi ön ve iç seste olduğu gibi son seste de en çok görülen ünlü türemesidir. Kırgız ses düzenine aykırı ünsüz çifti bulunduran tek heceli alınma kelimelerde, düşen ünsüzün yerine okutma ünlüsü olarak; uzun ünlülü bazı Türkçe ve alınma kelimelerde ise uzunluğun etkisiyle son seste *-ı* türemiştir.

acı	(<Ar. kacc)	: hac	ılacı	(<Ar. 'ilac)	: ilaç
akı	(<Ar. kakk)	: hak	ışkı	(<Ar. 'ışk)	: aşk
apı	(<Ar. 'afv)	: merhamet	karcı	(<Ar. larc)	: masraf
apsı	(<Ar. nefş)	: nefis	ıstajı	(Fr. <stage)	: staj
bacı	(<Far. paç)	: vergi	tacı	(<Far. tac)	: taç

¹² bk. C. Başdaş (2002), *Kırgız Türkçesinde İkiz Ünlüler*, Türk Dünyası Araştırmaları S. 139, s. 53-66.

dalı (<ET. tal) : köprücük kemiği ubaktı (<Ar. vakt) : vakit

-i türemesi

Ünsüz çifti veya akıcı *-l* ünsüzü ile biten birkaç Arapça kökenli kelimenin sonunda *i* türemesi görülür.

ali (<Ar. kal) : hâl kayni (<kayın) : kayınbirader

apsi (<Ar. nefis) : nefis mandili (<Ar. mendil) : mendil

SONUÇ

Kırgız Türkçesinde, Rusça ya da Rusça yoluyla alınan batı kaynaklı kelimeler dışındaki alınma kelimeler, önemli ölçüde, Kırgız ses düzenine uyarlanmıştır. Bu uyarlamanın doğal sonuçlarından biri de ünlü türemesidir.

Türkçe kelimelerin başında bulunamayan akıcı *l, r, v (>b)* ünsüzlerinin önünde, kelimenin ilk hece ünlüsüyle uyumlu ünlüler (*ı, i, o, u*) türemiştir. Bu ünlüler, birer okutma ünlüsüdür.

Kırgız Türkçesi ünsüz çiftlerini kabul etmeyen bir lehçedir. Bu sebeple başta alınma kelimeler olmak üzere, ünsüz çifti bulunduran kelimelerde, iki ünsüz arasında ilk hece ünlüsüyle uyumlu dar okutma ünlüleri (*ı, i, u, ü*) türemiştir.

Son seste, ünsüz çifti ve *l, n, r* akıcılarından sonra türeyen düz (*a, e, ı, i*) okutma ünlülerinin yanı sıra, aslı uzun ünlü bulunduran Türkçe ve alınma kelimelerde, uzunluğun etkisiyle ünlü türemesi meydana gelmiştir.

KAYNAKLAR

- AKSOY, Ömer A. ve diğerleri (eds) (1972), *Divanü Lügati't-Türk Dizini*, Ankara: TDK yayınları (=DLT).
- BAŞDAŞ, Cahit (2002), *Kırgız Türkçesinde İkiz Ünlüler*, Türk Dünyası Araştırmaları-Osman Nedim Tuna Hatıra Sayısı, 139: 67-74.
- BAŞDAŞ, C.-KUTLU, A. (2004), *Kırgız Türkçesi Grameri*, Diyarbakır: Dicle Üniversitesi yayınları (=KTG).
- BURAN, Ahmet (1997), *Keban, Baskil, ve Ağın Yöresi Ağızları*, Ankara: TDK yayınları (=KBAYA).
- CAFEROĞLU, Ahmet (1968), *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, Ankara: TDK yayınları.
- DEMİR, Necati (2001), *Ordu İli ve Yöresi Ağızları*, Ankara: TDK yayınları (=OİYA).
- DEVELLİOĞLU, Ferit (1982), *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lugat*, Ankara.
- DIYKANOV, Karpoz (1992), *Kırgız Tili Fonetika-Leksika*, Bişkek: Kırgızistan Mamlekettik Universiteti Basması.
- EMRE, A. Cevat (1949), *Türk Lehçelerinin Mukayeseli Grameri- Fonetik*, İstanbul: TDK yayınları (=TLMG-F).
- ERCİLASUN, A. Bican (1983), *Kars İli Ağızları (Ses Bilgisi)*, Ankara: Gazi Üniversitesi yayınları. (=KİA).

- GÜLSEVİN, Güner (2002), **Uşak İli Ağzları**, Ankara: TDK yayınları (=UİA).
- KASAPOĞLU ÇENGEL, H. (2005), **Kırgız Türkçesi Grameri**, Ankara: Akçağ yayınları.
- KORKMAZ, Zeynep (1963), **Nevşehir ve Yöresi Ağzları -I Fonetik**, Ankara (=NYA).
- OLCAY, Selahattin, (1995), **Erzurum Ağzı**, Ankara: TDK yayınları (=EA).
- ÖZÇELİK, Sadettin (1997), **Urfa Merkez Ağzı**, Ankara: TDK yayınları (=UMA).
- YUDAHİN, K. K. (1998), **Kırgız Sözlüğü I-II** (Çev. Abdullah Taymas), Ankara: TDK yayınları.